

DE EERZUCHTIGE

IRENE

(CIRCA 752-803)

Het is een raadsel wat keizer Constantijn v Kopronymus ('de poeperd' genoemd, een spotnaam omdat er tijdens zijn doop een ongelukje had plaatsgevonden) bezielde heeft om begin november 767 een onbekend, vijftienjarig weesmeisje uit de stad Athene te laten halen als bruid voor zijn zoon Leo. Haar schoonheid was befaamd, maar niet uniek, ze kwam uit een provinciestadje dat ooit betere tijden had gekend, haar afkomst was niet bijzonder en ze viel niet op door uitzonderlijke kwaliteiten. Toch zou zij het levenswerk van haar schoonvader tenietdoen en een beslissende invloed op de geschiedenis van haar tijd uitoefenen.

De keizer wist blijkbaar niet dat zijn schoondochter in het geheim iconen vereerde. Constantijn zelf was een van de meest fervente iconenhaters, hij had zijn leven lang de iconodoulen (iconenslaven), zoals hij ze noemde, te vuur en te zwaard vervolgd en alles in het werk gesteld om de macht van

de monniken en kloosters te breken. De iconofiele geestelijken werden verbannen of gevangengezet, en hun bezittingen werden verbeurd verklaard. In heel Constantinopel was nauwelijks nog een monnik of non te vinden. De keizer had zelf de pen gehanteerd om de in zijn ogen verwerpelijke afgodendienst te verketteren. Zodra de bruid aan het hof arriveerde, moest zij haar naam veranderen in Irene en een plechtige eed afleggen dat ze nooit iconen zou vereren of in bezit houden. Voor de jonge vrouw vormde dit geen enkel bezwaar en bij deze gelegenheid bleek voor het eerst hoe gemakkelijk zij haar principes opzijzette en zich naar de omstandigheden kon schikken.

Het zal voor haar een opluchting zijn geweest toen Constantijn in augustus 775 stierf ten gevolge van een ernstige wond in zijn dij die hij tijdens een campagne had opgelopen. Kroonprins Leo volgde hem op, maar van meet af aan was duidelijk dat zijn vrouw de touwtjes in handen had. De strenge maatregelen tegen de iconofielen werden afgezwakt en de vrome hofdames benutten de kans om de verboden afbeeldingen tevoorschijn te halen. Dat werd de nieuwe keizer te gortig. In april 780 liet hij enkele iconenvereersters arresteren en terechtstellen.

Toen hij bij zijn echtgenote een tweetal iconen aantrof die zij onder haar hoofdkussen had verstopt, kookte hij van woede, ook al beweerde Irene bij hoog en bij laag dat ze van niets wist. Voortaan weigerde hij pertinent met haar het bed te delen.

54

Tot haar geluk stierf Leo een half jaar later, op 8 september 780, vrij plotseling aan hoge koorts. Hij was dertig jaar oud. Het verhaal ging dat steenpuisten op zijn voorhoofd zijn dood hadden veroorzaakt, die hij had gekregen omdat hij voortdurend een bijzonder fraaie kroon wilde dragen. Zijn zoon en beoogd opvolger Constantijn was pas negeneneenhalf jaar oud en men vond het vanzelfsprekend dat Irene als regentes optrad.

IRENE REGENTES

Van alle vrouwen die op de Byzantijnse troon hebben gezeten, is zij de meest raadselachtige. De opvattingen over haar regeerperiode, zowel in haar eigen tijd als die in latere eeuwen, lopen mijlenver uiteen. Door sommigen is zij geprezen als een vrouw met bovennatuurlijke gaven, uiterst bekwaam, zeer levendig en scherpzinnig, een zegen voor het rijk. Zij werd op één lijn gesteld met de apostelen. Anderen zagen haar als meedogenloos, uitermate eierzuchtig en zelfs machtswellustig, zonder enige scrupule wanneer het erom ging haar doel te bereiken: ze gold als een wrede, huichelachtige en onbetrouwbare intrigante.

In elk geval was zij zeer vroom, bij het bigotte af. Zij was ervan overtuigd dat God haar had uitgekozen om Zijn plannen te verwezenlijken en het was haar levensopdracht om het ware geloof in ere te herstellen. Daarbij liet zij zich door niets en niemand weerhouden. Haar vleiers, en dat waren er

55

velen, prezen haar mannelijke geest. Toch ontbrak het haar aan moed en ontbeerde zij een vooruitziende blik. Te vaak liep ze op de feiten vooruit of dacht het succes al binnen te hebben, maar moest dan bakzeil halen. Niettemin zijn de prestaties in haar twintigjarige keizerschap indrukwekkend.

Irene heeft een ommekeer op politiek en religieus gebied teweeggebracht. Aanvankelijk zag het daar niet naar uit. Haar vijf zwagers waren niet van plan haar op de troon te dulden, ook al hadden zij van hun vader op zijn sterfbed moeten zweren dat ze het wettige gezag altijd zouden steunen. Hun samenzwering werd ontdekt en de oudste, Nikephoros, werd naar de Krim verbannen. Dat belette de anderen niet om hun verzet in het geniep voort te zetten. Daarop besloot de regentes hen allemaal tot priester te laten wijden. Op tweede kerstdag van het jaar 780 moesten ze gezamenlijk de communie uitreiken in de Hagia Sophia, zodat iedereen kon zien dat zij voortaan de klerikale status hadden.

Maar er was nog een veel belangrijker obstakel: alle hoge posten werden bezet door overtuigde aanhangers van het iconoclisme. Met een ijzeren wilskracht en veel geduld wist Irene haar tegenstanders buitenspel te zetten en te vervangen door haar eigen familie of door gunstelingen. Zelfs de machtige generaal Michael Lachanodrakon, die berucht was omdat hij de monniken met grof geweld gedwongen had te trouwen en de kloosterbezittingen had geconfisqueerd, viel in ongenade. Hij werd vervan-

56

gebouwde kerk naast de Hippodroom bij te zetten. Haar overleden schoonvader had het gebeente van deze martelares ooit oneerbiedig in zee gesmeten, maar nu waren de resten op wonderbaarlijke wijze boven komen drijven en door een passerend vaartuig opgevist.

In 786 speelde Irene haar hoogste troef uit. Ze riep in de kerk van de Heilige Apostelen een concilie bijeen om de iconenverering opnieuw te laten invoeren. Maar ditmaal had zij de zaak te optimistisch ingeschat. Nog tijdens de eerste zitting drongen de soldaten van de keizerlijke garde, overtuigde iconoclasten, binnen om een einde aan de bijeenkomst te maken. Irene ontsnapte ternauwernood aan 'de klauwen van de leeuwen'.

Ze begreep de les. Nadat zij maatregelen had getroffen om hervormingen in het leger door te voeren en de oppositie uit te schakelen, liet zij acht maanden later het concilie voortzetten in de kerk van de Heilige Wijsheid te Nicea (787). Unaniem werd daar na zeven zittingen besloten dat de heilige afbeeldingen voortaan weer vereerd, zij het niet aanbeden, mochten worden. Het enthousiasme onder de orthodoxen was overweldigend: 'De vrome lieden konden weer vrijuit spreken, het woord van God werd weer over de aarde verbreid. Degenen die het eeuwige heil wilden zoeken, konden zich zonder moeilijkheden uit de wereld terugtrekken en de lof van God werd opnieuw verkondigd. De kloosters bloeiden op en overal kwam een keer ten

58

gen door de eunuch Staurakios, die als eerste minister zijn meesteres twee decennia lang onvoorwaardelijk trouw bleef en de meest invloedrijke man van het rijk werd.

HERSTEL VAN DE ICONENVERERING

Nadat zij de dreiging van de Arabieren in het oosten had afgekocht met de toezegging gedurende drie jaar 70 000 goudstukken te zullen betalen en 10 000 zijden gewaden te leveren, richtte zij zich volledig op religieuze zaken en het herstellen van de iconenverering. Op haar aandringen trad de oude en zieke iconoclastische patriarch Paulos van Cyprus berouwvol af. Zijn plaats werd ingenomen door Tarasios, haar vroegere secretaris. Hij was een leek, maar dat bleek geen beletsel: binnen drie maanden ontving hij op eerste kerstdag van het jaar 784 de vereiste wijding.

Daarna zocht de vorstin toenadering tot paus Hadrianus I. Zij nodigde hem uit gezanten te sturen in verband met een voorgenomen concilie te Constantinopel dat de ketterse besluiten van de vorige keizer ongedaan moest maken. Monniken waren weer welkom in de hoofdstad, de kloosters mochten novicen aannemen en de Hagia Sophia kreeg van haar de kostbare kroon terug die haar man uit de kathedraal naar het paleis had laten brengen en die de oorzaak van zijn dood was geworden.

Ook werd een plechtige processie gehouden om de relikwieën van de Heilige Eufemia in de herop-

57

DE KEIZER BLIND GEMAAKT

Intussen had Theodote een zoon gekregen. De keizer was opgetogen, hij haastte zich naar de jonge moeder en bleef voortdurend in haar gezelschap. Dit bood Irene de gelegenheid om de hetze tegen haar zoon te intensiveren. Tot haar schrik nam Constantijn zich voor om een veldtocht tegen de Arabieren te ondernemen. Daardoor kon hij zich mogelijk toch weer geliefd maken. Op advies van haar vertrouweling Staurakios werd de keizer op 19 april 797 met een leugen als zouden de vijanden zich al over de grenzen hebben teruggetrokken, uit Klein-Azië naar de hoofdstad gelokt. Daar aangekomen realiseerde hij zich dat zijn positie in de hoofdstad onhoudbaar was geworden en hij vluchtte naar de oostkust van de Zee van Marmara. Maar algauw werd hij gearresteerd en gevankelijk naar Constantinopel teruggebracht.

Het drama vond op 15 augustus 797 plaats. Hoe dit in zijn werk ging, staat te lezen in *Chronographia* (199-200) van Leo Grammatikos (schrijversnaam van Symeon Logothetes): 'Daarop kocht de moeder iedereen om en maakte allen aan zich verplicht door hun geschenken te beloven. Iedere dag loerde ze naar een gelegenheid om alleen aan de macht te komen. Toen de keizer weer eens uitgetrokken was tegen de Arabieren en het volk niet bereid was hem te laten regeren, vanwege de intriges van zijn moeder en zijn onwettige huwelijk waardoor hij zich gehaat had gemaakt, overreedden de edelen hem om

naar de stad terug te keren. Eenmaal in het paleis beland werd hij, in afwezigheid van zijn moeder, door de edelen en raadgevers van zijn moeder, in het Paviljoen waar hij geboren was, opgesloten en blind gemaakt doordat zijn eigen moeder dat zo besloten had.'

Zo goed als niemand betreurde het lot van de ongelukkige vorst, het werd als een gerechtvaardigde straf gezien. Het hele rijk was de *basilissa* Irene dankbaar voor haar kordate en christelijke (sic) optreden. 'Zij had het volk bevrijd en haar daden straalden als de sterren', schreef Theodoros uit Stoudion. Alleen de kroniekschrijver Theophanes laat zijn afschuw vaag blijken: 'En de zon bleef zeventien dagen verduisterd, zodat zelfs de schepen uit de koers raakten en allen zeiden dat het feit dat de zon haar stralen verborgen hield, kwam vanwege de blindmaking van de keizer. Zo kreeg Irene de heerschappij als keizerin.' (op. cit. AM 6289)

Constantijn schijnt de verminking nog enkele jaren overleefd te hebben, maar stierf ver van de hoofdstad in ballingschap, door iedereen vergeten.

IRENE ALLEEN OP DE TROON

Irene had haar droom verwezenlijkt. Zij achtte de tijd rijp voor een beslissing die voor en na haar tijd niemand heeft aangedurfd: zij nam als enige vrouw in de Byzantijnse geschiedenis de titel van keizer aan. Voortaan zou zij bovenaan alle edicten (*no-*

vellae) staan als Irene, grote basileus en autokrator (hoogste heerser) van de Romaioi (= Byzantijnen). Op penningen prijkte trots haar portret, evenals op de ivoren diptychen. Bij elke openbare festiviteit trad zij gekleed in het keizerlijke purper en geschoeid met de keizerlijke muilen op, terwijl ze rijkelijk munten onder het volk rondstrooide. De monniken werden door haar bevoordeeld en kregen grote geldschenkingen. Kerken en kloosters werden gebouwd of op staatskosten gerenoveerd. Zij wilde zich bij het volk geliefd maken door de belastingen en de handelstarieven te verlagen en de armen te helpen door de bouw van filantropische instellingen of *xenodocheia* (letterlijk: gasthuizen).

68 Heel Constantinopel leek haar als weldoenster op handen te dragen. En toch had zij zorgen. In het paleis was er tussen haar belangrijkste ministers, die bij het pathologische afjaloers op elkaar waren, een verwoede strijd over de opvolging gaande. Er was immers geen wettige mannelijke troonopvolger. Haar zoon Constantijn had in zijn eerste huwelijk slechts dochters gekregen en bij zijn tweede vrouw weliswaar twee zonen, maar van hen was de een na een paar maanden gestorven, terwijl de ander als een bastaard werd beschouwd vanwege de onwettige verbintenis van de vader. De gezondheid van de keizerin ging zienderogen achteruit, al was zij nog geen vijftig jaar oud.

Op dat ogenblik kwam een verzoek van de pas gekroonde keizer van het westen, Karel de Grote, als een geschenk uit de hemel. Hij had voor ogen om de twee keizerrijken te verbinden door een huwelijk van hem en Irene. Na een bedenktijd van anderhalf jaar had zij hier wel oren naar. Maar ook ditmaal had zij te laat aan de gevolgen gedacht. Voor het gros van de Byzantijnen was de verbintenis van hun keizerin met die onbeschaafde barbaar en ketter uit het westen die amper lezen en helemaal niet schrijven kon, een nachtmerrie. Op 31 oktober 802 leidde haar voornemen tot een storm van protesten.

Nikephoros, de minister van financiën, werd tot haar opvolger gekroond. Dit ging niet zonder slag of stoot en in de hele stad braken er rellen uit, want Irene was nog altijd gezien bij delen van het volk. Desondanks besloot zij om nu geen gebruik van deze sympathiebetuigingen te maken en trad zonder verzet af. Nederig erkende zij de nieuwe keizer die plechtig beloofde dat zij haar hele verdere leven als *basilissa* behandeld zou worden. Hij deed het voorkomen alsof hij tegen zijn zin tot nieuwe keizer was uitgeroepen en verscheen tactvol met zwart schoeisel in plaats van de purperen muilen aan. Maar zodra hij van de afgezette vorstin had vernomen waar haar schatten waren opgeslagen, was deze usurpator al zijn beloften vergeten. De keizerin werd van het hof verwijderd en verbannen naar een klooster. Op 9 augustus 803 stierf zij verbitterd en in volstrekte eenzaamheid op het eiland Lesbos.